

לחקר קווי הפסיקה של הרא"ש *

(התעלמותו מהנהגות אשכנזיות)

מאת

אליקים ג' אלינסון

מקום הניחו לי חכמים להתגדר בו¹, שהרי הם עמדו על קווי פסיקתו של הרא"ש מתוך מה שרשם בפסקיו ובתשובותיו, ומשימתי העיקרית כאן היא לעמוד על קווי פסיקתו של הרא"ש מתוך מה שהשמיט מפסקיו ומתשובותיו. רבינו אשר בן יחיאל נמנה עם עמדי ההוראה האשכנזיים. ארץ אבותיו. הורתו ולידתו באשכנז; בה עשה את רוב שנותיו, ובה שאב את עיקר תורתו מרבו המובהק רבינו מאיר מרוטנבורג, ולכן מן הראוי לעמוד על התופעה שמספר הנהגות אשכנזיות, שכבר היו נפוצות למדי בזמנו, לא הגיעו כלל לידי ביטוי בכתביו.

הודותיו של הרא"ש עם המסורת האשכנזית

נכונה היא העובדה, שהרא"ש העניק עדיפות מוחלטת להוראות חכמי אשכנז בכלל ולהוראות בעלי התוספות בפרט. וכבר הצהיר מהרש"ל בשם הרא"ש בתשובה (שלא הגיעה לידינו): האיש רבי משה בר מיימון גדול היה מאוד בכל החכמות, מכל מקום כשהוא חולק עם רבינו תם ור"י (רבי יצחק הזקן מדפיר), שלא לשמוע אליו, אלא לילך אחרי בעלי התוספות, כי קבלה בידינו, שר"ת ור"י הצרפתים היו גדולים בחכמה ובמנין יותר מן הרמב"ם². דברים ברוח זאת אכן מופיעים

* הנני אסיר תודה לידידי, ד"ר יעקב שפיגל, שהתייעצתי עמו בשעת כתיבת מאמר זה, ואכן האיר את עיני בכמה היבטים חשובים.

מספור התשובות הוא לפי דפוס וילנא תרמ"ה (וצילומיו) שהוא הנפוץ ביותר.

1. פרקים מוקדשים לרא"ש בסקירות על הספרות הרבנית בתקופתו: ווייס א"ה, דור דור דורשיו ה 61—70; ששרנוביץ ח', תולדות הפוסקים ב 144—160; בער י', תולדות היסודים בספרד הנוצרית 185—190; צימלס ה', אשכנזים וספרדים (אנגלית) 21—35 (להלן — צימלס); אורבך א"א, בעלי התוספות (מהדורת תש"מ) 586—590.

יש לציין את המונוגרפיה של פריימן א"ח, Ascher Ben Jechiel (גרמנית) J. J. L. G. 12, 237—317, פראנקפורט 1918 (להלן — פריימן), וחיבורו החדש של זפרני ד': דרכי ההוראה של הרא"ש, עבודת דוקטורט, אוניברסיטה תל-אביב, תש"מ (להלן — זפרני).

2. הקדמה לים של שלמה למסכת בבא קמא (מקביל, הקדמה שניה לחולין, רק ששם נכנס טעות דפוס — „רמב"ן" במקום „רמב"ם"). השערת צימלס, עמוד 25, הערה 3, שהכוונה לתשובה צד, ה, בקובץ שהגיע לידינו אינה משכנעת, שהרי בתשובה זאת הרא"ש דן בחילוקי דעות בעניין, שלגביו הרב אלפס, הראב"ד וכל בעלי התוספות עומדים בדעה אחת נגד הרמב"ם, ולעניין זה קבע: היו מופלגים בחכמה ובמנין

בתשובה שהגיעה לידינו: ר"ת ור"י ורבינו שמשון אשר רוב תורתינו על פיהם¹. קביעות אלו מתייחסות להכרעות הלכתיות הנובעות מחילוקי דעות פרשניות בסוגיות התלמוד, אולם כך הוא הדבר גם בנוגע לחילוקי דעות, שיסודם בשינויים במסורות בעל פה שרווחו בתוך העדות השונות, כדוגמת המסורות בעניין העופות המוחזקים כטהורים, שלגביהם הצהיר הרא"ש בתשובה: ודע כי אני לא הייתי אוכל על פי המסורת שלהם, כי אני מחזיק את המסורת שלנו וקבלת אבותינו ז"ל חכמי אשכנז, שהיתה התורה ירושה להם מאבותיהם מימות החורבן, וכן קבלת רבותינו בצרפת יותר מקבלת בני הארץ הזאת². כמו כן בכל מה שנוגע לרשימת הנוסח המדויק של דברי בעלי התוספות הקדמונים, סמך הרא"ש את ידיו על הטפסים שהיו נפוצים בין החכמים ש"בארצנו" היינו ארץ אשכנז, ככול שעמדו בסתירה לטפסים שראה "בארץ הזאת", ארץ ספרד³.

יתר על כן, העדפתו של הרא"ש למסורת האשכנזית מתבטאת לעתים בהתעלמותו המוחלטת מפסיקתו של הרמב"ם בנושא, כגון בחילוקי דעות המפורסמים בהגדרתה המדויקת של "כסות לילה" לעניין פטורה מציצית⁴, וכן בעניין ההיתר לאשה לברך על מצות עשה שהזמן גרמה שהיא פטורה ממנה (בעניין זה יש לציין, שהרא"ש קבע את דברי ר"ת להלכה במקום אחד, אף שכבר השאיר את דבריו כ"תמיד" במקום אחר)⁵. וזאת, למרות העובדה, שספר משנה תורה של הרמב"ם היה פרוס לפני הרא"ש בעת כתיבת הפסקים, כשישב בעיר טולידו⁶. תופעה זאת חוזרת על עצמה בתשובות: הרא"ש אישר את תוקף הקנסות שהצדדים מקבלים על עצמם בקשרי שידוכין, בהסתמכו על דעת הר"י, שאין כללי "אסמכתא" חלים על התחייבויות אלו, והתעלם מהוראה

(המדובר הוא בעניין פטור "פשיעה בבעלים" בשומרים, שלגביו נחשבה דעת הרמב"ם כדעת יחיד).

3. תשובה פד, ג. בכל זאת, התשובה שהביא מהרש"ל חד-משמעית יותר היא לענייננו, שהרי בתשובה שלפנינו מדובר בחילוקי דעות שבין חכמי אשכנז בינם לבין עצמם, היינו שבעלי תוספות חלוקים על רש"י, ולמעשה, לא הכריע הרא"ש בגידון, והורה, שיש להשאיר את הממון ביד המוחזק.

4. תשובה כ, כ. הביטוי "הארץ הזאת" בדברי הרא"ש מתייחס תמיד לארץ ספרד. וכן מוכח מדבריו בתשובה ד, י, בעניין שאילת גשמים: וכל הארצות שמאשכנז עד הארץ הזאת, וכמו כן מתשובה ב, ח בענין סלית של פשתן: ואני בבאי לארץ הזאת (וכן קבע זפרני, עמוד 168). לעומת זאת, הביטוי "ארצנו" מתייחס כנראה לארץ אשכנז. כך משתמע כאן וכמו כן מתשובה כ כז (ראה עוד תשובה לו, א).
5. תשובה כ, כז.

6. פסקים, הלכות קטנות, ציצית א; רמב"ם הל' ציצית פ"ג ה"ז.

7. פסקים ראש השנה ד, ז, לעומת קידושין א, מט (הפסקים לקידושין נכתבו לפני הפסקים לראש השנה, כמו שמוכח שם, ראה זפרני 86). ראה עוד קיצור פסקי הרא"ש שם ובית יוסף או"ת סוף סימן יז.

8. ווייס, 62; פריימן, 301; צימלס, 26; זפרני, 94.

מפורשת של הרמב"ם, שאין הבדל בדיני „אסמכתא” בין חוזה של שידוכין לכל חוזה אחר.⁹

הנהגות שנעדרו מכתבי

לאור מה שנאמר יש להתבונן בתופעה, שמספר הנהגות אינן מופיעות כלל בספרות הרא"ש שהגיעה לידינו. מדובר בהלכות, שלגביהן נתקבלה החמרה יתירה בקרב קהילות אשכנז בימי הרא"ש, ואכן רשומות הן בכתבי בני דורו, חבריו ללימודים אצל מהר"ם מרוטנבורג:

א. פסח — מנהג איסור קטניות

המנהג להימנע מאכילת קטניות בפסח הובא לראשונה בדברי רבינו יצחק מקורביל בספר מצוות הקטן (עמדי הגולה, או בדברי רבינו פרץ בהגהותיו לספר זה)¹⁰, ושם כבר התחממה מיוחדת לדורות קודמים: ועל הקטניות כגון פוי"ש ופול"י ורי"ש ועדשים וכיוצא בהם, רבותינו נוהגים בהם איסור... אע"ג דתלמודא שרי אורז, והו דוקא בימיהם שהיו כולם בקיאים בהלכות איסור והיתר, אבל עכשיו בדורות האחרונים

9. תשובה לד, ב (וכמו כן סימן ד שם, השווה סימן ג, וצ"ע); תוספות בבא מציעא סו א; רמב"ם הל' מכירה פ"א ה"ח.

10. ברוב דפסי ספר הסמ"ק בסימן רכב. יש לציין, שבכל הדפוסים מדפוס שני והלאה (היינו דפוס קרימונה שט"ו, דפוס קראקא שני, וכמו כן בסמ"ק צוריק ובדפוס הסמ"ק הנפוצים כיום, שהם למעשה תצלומי דפוס סאטמאר, הארפנעס תרצ"ה, והעתקה של דפוס לאדי ^{מחבר}תקס"ה) מנהג קטניות מופיע בדברי ההגהות, ולא בפנים הספר, ולפי זה יש לייחס את איסור קטניות לרבינו פרץ, ולא רבינו יצחק מקורביל. אמנם, בדפוס ראשון (קושטא ר"ע בערך, ^{מחבר}סימן רכא) הדברים מצויים בפנים, אבל קשה להסיק ממנו מסקנה מכריעה, שהרי בדפוס זה אין ציון ברור להגהות; המלה „הגהה” הושמטה לחלוטין מסימן זה, וכמו כן מסימנים אחרים בחלק זה של הספר. כך הוא הדבר באשר למספר כתבי-יד קדומים שבדקתי (במכון לחצולמי כ"י, ירושלים); אין הבחנה כלל בין דברי המחבר לדברי המגיה בחלק זה של הספר (לדוגמת כ"י אוקספורד 647; כ"י המבורג-לוי 70, שנת 1298; כ"י פארמא 189, שנת 1297. מעניין, שבכ"י זה, ראשית המנהג מיוחס דווקא לאשה! : מהר"ד יוסף שליח ציבור מסרזייש בשם אמו, בתו של רבינו ברוך על הפולין שלא לבשלן בפסח...).
^{מחבר}אולם חכמי התקופה אכן ייחסו את מנהג קטניות לר' יצחק מקורביל עצמו. כן מפורש בהגהות מיימוניות (ראה הערה 12), ועוד יותר מפורש במרדכי (ראה הערה 13, אבל אין בזה לשנות לענייננו): אמנם גיסי ר' יצחק מקורביל כתב בספר המצוות הקצר אשר יסד...

ואולם חכמי התקופה אכן ייחסו את מנהג קטניות לר' יצחק מקורביל עצמו. כן מפורש בהגהות מיימוניות (ראה הערה 12), ועוד יותר מפורש במרדכי (ראה הערה 13, אבל אין בזה לשנות לענייננו): אמנם גיסי ר' יצחק מקורביל כתב בספר המצוות הקצר אשר יסד...

ועדיין הדבר צריך תלמוד — מי קבע מסמרות באיסור קטניות בפסח ע"י רישומו הראשון בכתב — רבי יצחק מקורביל או רבינו פרץ בן ר' אליהו? (גם בימינו אנו, הרב שלמה יוסף זווין, המועדים בהלכה רנו, יחס המנהג לסמ"ק, למרות העובדה שבכמעט כל הדפוסים רשום הענין בהגהה).

ודאי יש לגזור. ויש לציין, שהרא"ש בתשובותיו מזכיר את ספר הסמ"ק¹¹ (ספר שזכה לתפוצה רחבה סמוך לכתיבתו, היינו בשנים האחרונות של המאה השלוש עשרה). הדברים באים לידי ביטוי בחיבוריהם של חבריו של הרא"ש, ר' מאיר הכהן בהגהות מיימוניות¹² ור' מרדכי בן הלל בפסקיו¹³, ויש להניח, שהיה מנהג איסור קטניות נפוץ למדי בקרב קהילות אשכנז לפני נסיעתו של הרא"ש משם בשנת אלף ס"ה. בכל זאת הורה הרא"ש היתר מוחלט בקטניות בפסח, בקביעתו בפסקיו: לית הלכתא כרבי יוחנן בן נורי... כל דבר שאין מחמשת מיני דגן אין בא לידי חימוץ ומותר לעשות ממנו תבשיל בפסח¹⁴, ואין רמו בדבריו למנהג להחמיר בדבר.

ב. נידה – שש ה"עונות" הראשונות

חובה מוחלטת על הגידה להימנע מלספור שבעת הימים הנקיים, עד שעברה תקופה של שש "עונות" (יום או לילה) משימושה האחרון, אף היא הוזכרה לראשונה בסמ"ק¹⁵, והחמרה זו מיוחסת אליו בדברי הגהות מיימוניות¹⁶ (ואכן דברי הסמ"ק האלה משמשים כיסוד לנוהג, שנקבע לקהילות אשכנז לדורות ע"י הרמ"א בהגהותיו. לשו"ע)¹⁷. אולם, לפי הוראת הרא"ש אין חובה מוחלטת לפסק-זמן של שש עונות (ומן

11. בתשובה מג, יב, דברי הסמ"ק מובאים בדברי השואל, והרא"ש אינו טומך עליה, מכיוון שדבריו סותרים להוראת כל הפוסקים: תיפח רוחם של אותם הבאים לדון על פי חיבורי גדולים, ואינם יודעים כלל לא במשנה ולא בגמרא... לפעמים טעה הסופר בין חיוב לפטור... ובאים לידי טעות. אולם בתשובה כד, ט, הובא הסמ"ק בדברי הרא"ש עצמו כאסמכתא להוראה הלכתית.

12. לרמב"ם, הל' חמץ ומצה פ"ה ה"א, דפוס קושטא רסט, ומשם הועתקו לבית יוסף, א"ח סי' תנג. הדברים הושמטו מהדפוסים המאוחרים.

13. מרדכי פסחים תקפה. יש לציין, שלפי דעת מ' כהן (סיני כרך י, תרצ"ז, עמוד י), פסקה זו של המרדכי היא תוספת מאוחרת, בבחינת "הגהה" לגוף הספר, ולדעתו, רבי מרדכי בן הלל לא היה גיסו של רבי יצחק מקורביל.

14. פסקים, פסחים ב, יב. יש לציין, שבנו, בספר הטורים, או"ח סימן תנג, אכן מתייחס להחמרה, ואף מוסיף לה נימוק, אבל אינו מאשר את המנהג: וחומר יתירה היא זו, ולא נהגו כן.

15. סמ"ק רצג: ובתוך ו' עונות משימושה אינה יכולה להתחיל לספור ו' נקיים.

16. לרמב"ם הל' איסורי ביאה פ"ו ה"ב (דפוס קושטא) ומשם הועתק לב"י יו"ד קצו, סוף הסימן (גם החמרה זאת הושמטה מדפוסים מאוחרים. ייתכן שיש לבדוק, אם יש מגמה מסוימת בחשמטות אלו).

17. אכן עוד שתי החמרות ניתוספו במשך הדורות: א. יום נוסף – אולי טענה בבין השמשות; ב. גזרו לא שימשה אטו שימשה, ולכן מזנים תמיד מהתחלת הדימום, תרומת הדשן סי' רמה (החמרה זו מיוחסת שם לאור זרוע הגדול, אולם לא מצאתי באור זרוע שלפנינו. וגם אינה מיוחסת אליו בדברי החכמים הקרובים לימיו. יש חשיבות בה לענייננו, שהרי

המיותר לציין, שמדובר באשה שאכן יכולה להתחיל שבעת ימי הנקיים לפני כן). נימוקו עמו: מאחר שכל מגמת ההחמרה היא מחשש אפשרות של פליטת זרע, תופעה הפוסלת את יום הפליטה מלהימנות עם שבעת הנקיים¹⁸, לכן הורה הרא"ש בפסקיו, שניתן להסתפק בעובדה שקינחה את עצמה יפה בבגד דק, או אפילו להסתמך על רחיצה במים חמים בזהירות כדי לפלוט את כל הזרע, ואז יכולה האשה להתחיל לספור שבעת ימי הנקיים מיד, היינו בערב שאתרי הפסקת דימומה¹⁹. חשוב לענייננו: ההחמרה המוחלטת, שכבר היתה נהוגה באשכנז בימיו, נעדרת היא מדברי הרא"ש.

ג. נידה – תפילתה בבית הכנסת ולפני אחרים

לפי ההלכה התלמודית וסיכומה בתשובת הגאונים²⁰ אשה מתפללת כדרכה בימי נידתה, וכן קבע רב אלפס בהלכותיו: זבין וזבות ויולדות כולו חייבין בתפילה²¹. בכל זאת, בקהילות אשכנז הבחינו בין תפילה ביחידות לתפילה בציבור בבית הכנסת או אפילו בנוכחות נשים אחרות, ומסתמן, שהבחנה זאת השתרשה בקרב העם באשכנז מספר דורות לפני הרא"ש. וכבר העיד ראבי"ה: הנשים נהגו לסול בעצמן ופרישות בעת נידתן שאין נכנסות לבית הכנסת, ואף כשמתפללות אינן עומדות בפני חברותיהן... וכשר המנהג²². דברי הרמב"ם עולים בקנה אחד עם דברי האלפס, והגהות מיימוניות העיר כדרכו, בציינו את הנהגה האשכנזי בשם ראבי"ה²³. ואף המרדכי הכניס את דברי הראבי"ה להערותיו על האלפס²⁴. זאת ועוד, הנהגה זאת כבר הוזכרה בדברי ר' יצחק מווינא, רבו של מהר"ם מרוטנבורג, ומשתמע, שסמך את ידיו עליה: חומרא בעלמא היא ויפה הן עושות²⁵. בכל זאת העתיק הרא"ש את דברי האלפס כלשונם עם סיומו החד-משמעי „וכן הלכה“, ללא שום הסתייגות או רמז למנהג להחמיר וללא כל הבחנה בין תפילה ביחידות לתפילה בנוכחות אחרים²⁶.

רבי יצחק מווינא, מחבר „אור זרוע“, היה רבו של מהר"ם מרוטנבורג. החמרות אלו מובאות גם בתשובת מהר"ל קמ, והרמ"א קבע בהן מסמרות, י"ד סי' קצו, סעי' יג: וכל הפורץ גדר ישכנו נחש. להקלות בנסיבות מיוחדות ראה סדרי טהרה קצו, מב; פתחי תשובה, שם, טו; ערוך השולחן שם מ; שו"ת יביע אומר א, חלק י"ד, טו, טז (גם לבנות אשכנז); שו"ת מנחם יצחק א, מ; הקדמה של הרב שלמה זלמן אויערבך, לספר אחיו, דברי חכמים, ירושלים תשכ"ד.

18. מקור הדברים, נידה לג א; מב א. מתוך סוגיות אלו יוצא, שיום הפליטה אינו עולה למניין שבעה, ע"ש בתוספות. אולם, קיימים חילוקי דעות מסועפים בדברי רבותינו הראשונים בדבר, ראה בית יוסף י"ד סוף סימן קצו.

19. פסקים, נידה ד, א. אולם יש לציין, שבעניין זה גם המרדכי לא החמיר, מרדכי הלכות נידה (לאלפס מסכת שבעות), סוף סימן תשלו.

20. שערי תשובה קע, מיוחס לרבינו שרירא. 21. אלפס, ברכות סוף פרק ג, סימן פח.

22. ספר ראבי"ה ברכות סח (מהדורת אפסוביצר א, 45).

23. הגהות מיימוניות, תפילה ד, ג. 24. מרדכי ברכות פו.

25. אור זרוע, נידה סוף סימן שס.

26. פסקים ברכות ג, נח.

ד. תשעה באב – החמרה בנהגי אבלות

באשר לנהגי אבלות בתקופה שלפני תשעה באב, כידוע הוסיפו קהילות ימי הביניים על האיסורים המפורשים במשנה ובתלמוד, וגם בעניין זה מסתמנת נטייה ברורה במשך הדורות בקהילות אשכנז לבקוט עמדה מחמירה יותר²⁷. באשר לרחיצת הגוף, לפי דין התלמוד נקבע האיסור לתשעה באב לבד²⁸, אולם ב„אור זרוע“ צוין מנהג אבות, המחייב לדורות להימנע מרחיצה כבר מר"ח והלאה²⁹. החמרה זו הועתקה במרדכי וצוינה גם שם כמנהג מחייב³⁰, כמו כן שני תלמידי מהר"ם – בעל הגהות מיימוניות ומרדכי – ציינו את מנהג רבם לשבת על הקרקע בת"ב³¹. מנהגים אלה לא הוזכרו כלל בפסקי הרא"ש³². ונראה לי, שיש משמעות רבה לעובדה, שהחמרה היחידה שזכתה לאישורו החלקי, מעל ומעבר לדיני אבלות בת"ב שנאמרו במפורש בתלמוד, היא ההלכה להימנע מתשמיש המיטה בת"ב שחל בשבת. בעניין זה ציין הרא"ש את הוראת רבו לאסור (בשם ר' יצחק מווינא), משום שלדעתו כללי אבלות שבצנעה חלים גם על ת"ב שחל בשבת³³. ויש לציין, שלהוראה זו הסתמך ר' יצחק מווינא על הוכחה מן התלמוד³⁴. יתר על כן, יש לציין, שבגוגע להנחת תפילין בת"ב דחה הרא"ש במפורש את מנהג אשכנז, מנהג שאימץ רבו מהר"ם, והסיק, שמן הראוי לקיים את המצות כדרכה (היינו בתפילת שחרית), וזאת משום, שאין נראים לו הסימוכין שהובאו למנהג אשכנז בעניין זה, וז"ל הרא"ש: אפשר שדחק למצוא סמך למנהג אשכנז, אבל לכאורה נראה כמו שכתבתי³⁵.

החמרה

ה. נישואין – הגבלת „שהשמחה במעוננו“ לשבעת ימי המשתה

לפי דין התלמוד, ניתן להוסיף „שהשמחה במעוננו“ בפתיחה לברכת המזון בכל סעודה שמשותתפים בה חתן וכלה בתוך שלושים יום לגישואיהם, ואפילו במשך שנה לגישואיהם, אם אכן קבעו את הסעודה משום השמחה³⁶. בתלמוד אין עוררין על

החמרה

27. קו זה מסתמן באופן בולט בהגהות הרמ"א לשו"ע או"ח סימן תקנא, במיוחד בהגהותיו לסעיף ג ולסעיף ד.

28. תענית ל ע"א.

29. אור זרוע, הלכות תשעה באב, תיד: ואין אנו רשאים לשנות... אל תטוש תורת א"מ.

30. מרדכי, תענית תרלט.

31. מרדכי שם, תרלה; הגהות מיימוניות לתענית ה, יא. גם מנהג זה כבר הוזכר ב„אור זרוע“, שם ראש סימן תטו.

32. פסקים, תענית ד, לח, שם הסיק, שמותר לרחוץ את גופו עד קבלת התענית; בסימן לו, סתם שאין דין כפיית המיטה נוהג בת"ב.

33. פסקים שם סימן לב, אולם גם בזה ציין, שמתוספתא משתמע שמותר.

34. גלמד מההלכה בקובר מתו ברגל, שאסור בתשמיש, כתובות ד א.

35. פסקים שם סימן לו השווה מרדכי שם תרלו, הגהות מיימוניות שם, וספר תשב"ץ קג. הם רשמו את מנהגי מהר"ם בתפילין, ללא כל הסתייגות.

36. כתובות ח ע"א.

ההוראה, וכן נקבעה ההלכה ברמב"ם³⁷, אולם, בספר מצוות גדול צוין: בזמן הזה „ערבה כל שמחה“³⁸, ולא נהגו לברך כלל אחר שבעת ימי המשתה³⁹. נוהג אשכנזי זה צוין גם בהגהות מיימוניות⁴⁰ (ולעומת הנהגות אשכנזיות אחרות נראה, שהתפשטה בתוך זמן קצר גם בקרב קהילות ספרדיות, וכיום כמעט שנשתכחה ההלכה המקורית מִישראל)⁴¹. אולם הרא"ש התעלם מהנהגה זו, וקבע בפסקיו את התקופות שצוינו בתלמוד, היינו תקופת חודש או תקופת שנה, ללא כל הערה, ואף הוסיף תוספת הסבר לדבר: סימן לדבר: נקי יהיה לביתו שנה אחת, ושמה⁴².

נראה לי אפוא, שניתן להסיק ממגמתו זאת של הרא"ש להתעלם מהנהגות אשכנזיות, שיש להגביל את סיווגו כמורה הוראה מהאסכולה האשכנזית לעניינים הכרוכים למסורת לבד, אם מדובר בהלכות התלויות בקבלה בעל פה, ואם מדובר בהכרעות הלכתיות, הנובעות מחילוקי דעות בפירוש סוגיות התלמוד, כמו שהוכחנו בראשית דברינו. בכל העניינים האלה העניק הרא"ש עליונות מוחלטת למסורות שרווחו באשכנז. אולם שונה הוא הדבר באשר למנהגים שהשתרשו בקהילות אשכנז, אשר צמחו מתוך העם עצמם, וברור למדי, שלכל הדעות אין להם סימוכים בהוראות חכמי התלמוד. בכגון זה לא ראה הרא"ש לנכון להעדיף את המנהג האשכנזי, ולכן לעתים התעלם ממנו לגמרי בפסקיו, ולעתים הורה במפורש בסתירה למנהגים אלה. ואכן, לא נתקלתי בפסקי הרא"ש או בתשובותיו בהוראה אחת בודדת, שהיא מבוססת בעיקרה על הנוהג הנפוץ באשכנז (לעומת המסורת האשכנזית).

ייתכן שמגמה זאת נובעת משאיפתו לקבוע את ההלכה לכל עדות ישראל⁴³, ולכן לא ראה הרא"ש לנכון להתחשב במנהגים שתוקפם מוגבל לקהילות מסוימות, ואין הם בעלי תוקף לקהילות אחרות. זאת ועוד. כידוע, כמעט כל פעילותו הספרותית התרחשה בסמוך לסוף ימיו, שעה שכבר הגיע לספרד, ששם כתב את מרבית תשובותיו

37. רמב"ם הל' ברכות פ"ה ה"ה.

38. ע"פ הכתוב, ישעיה כד יא: ערבה כל שמחה גלה משוש מהארץ.

39. סמ"ג עשין סח (וניציה קכו א).

40. לרמב"ם שם (העניין לא נדון כלל בפסקי המרדכי שלפנינו).

41. כן משתמע מדברי ה"כל בו", סימן עה, שרשם את המנהג כמנהג כללי, ומדברי הטור, אבן העזר סוף סימן סב שהביא את דברי הסמ"ג ללא עוררין (לעומת זה אבודרהם והמנהיג, סימן קב, מהדורת רפאל עמוד שסה, עדיין העתיקו את ההלכה המקורית). ראה עוד בית יוסף שם ושו"ע סעיף יג. יש לציין, שלא מצאתי מסקנות הלכתיות נוספות למונח זה; בדקתי במחשב במפעל השו"ת של אוניברסיטה בראילון, ואני אסיר תודה לצוות המפעילים (בכוונתי להקדיש מאמר לגלגוליו של המונח „וערבה" בתקופות השונות).

42. פסקים, כתובות א, יג.

43. פריימן, 252 והלאה. מרשימתו של זפרני, 29—32, ניתן לעמוד על הצלחתו הגדולה של הרא"ש בביצועה של משימה זאת; דבריו שמשו כייסוד עיקרי לקביעת ההלכה לפוסקים מגוונים ביותר בארצות רבות במשך מאות שנים (ולפי זה מובן, מדוע גם המנהג הספרדי אף הוא כמעט שנעדר מפסקיו, הגם שהובא לעתים קרובות בתשובותיו, ראה הערה אחרונה).

ואת כל פסקיו⁴⁴. ומכיון שעבר לספרד, ובה קבע את מושבו הקבוע, הרי דינו כמי שהלך ממקום למקום, ואין בדעתו לחזור למקומו הראשון, שעליו לנהוג כמנהג מקום שבא לשם הן לחומרא והן לקולא. וכן הורה הרא"ש עצמו בפסקיו בביאור סוגיות התלמוד במסכת פסחים ובמסכת חולין⁴⁵, ולפי זה מנהגי אשכנז לא היו בעלי תוקף לגביו אפילו בכדי לקבוע את התנהגותו הוא עצמו.

הפניות למנהג אשכנז ולמנהג צרפת

נכון הדבר, שרגיל הוא הרא"ש להתייחס בדבריו למנהגי אשכנז; הביטויים „נהגו באשכנז“, „נהגו בצרפת“ וביטויים דומים פזורים הם על פני פסקיו, ובמידה פחותה גם על פני תשובותיו⁴⁶. אולם יש לשים לב לתופעה שהפניות אלו הן תמיד בבחינת קביעת עובדה גרידא, אגב דיוניו לגופו של דבר, ונעדרות כל מגמה לחתוך את ההלכה על פי עצם העובדה, שכבר היה נהוג באשכנז או בצרפת. זאת אומרת, הרא"ש מציין את מנהג אשכנז כאסמכתא נוספת להכרעה הלכתית, שכבר הגיע אליה על פי שיקולים אחרים.

ניתן להסתפק במספר דוגמאות, המאפיינות גיוונים שונים של התופעה:

א. ערער על ברכת הודיה (שנמצאה בתעודה מימי הגאונים): „אשר קידש עובר במעי אמו“, מפאת פגמים בעצם ביסוחה ומפאת העובדה שלא הוזכרה בתלמוד. העיר: ובצרפת ובאשכנז לא נהגו לברך⁴⁷. תופעה זאת חוזרת על עצמה לעתים קרובות, הן בפסקיו והן בתשובותיו⁴⁸.

ב. ציין עובדה, שר"ת עלה לתורה בשבת בתוך שבעת ימי אבלו, כסימוכין להוראתו, שאם כבר קראו לאבל לעלות שוב אינו רשאי לסרב⁴⁹.

ג. ציין את הנהג באשכנז, שבימי הסליחות, כשמתפללים לפני הבוקר, ש"צ מתעטף בטלית של אחר כדי שלא להיתקל בספק ברכה, כדי להדגים את ההבדל שבין שתי דעות בדבר. למעשה, דחה את הנהג כמיותר⁵⁰.

ד. ציין את המנהג הרווח באשכנז ובצרפת להיזהר מפת עכו"ם בין ר"ה ליום הכיפורים, כדי להמחיש את פירוש ראב"ה בדברי הירושלמי, שמן הראוי לנהוג פרישות יתרה בין כסה לעשור⁵¹.

ה. ציין את הנהג להסתפק בטבעת שאולה כפתח לדיון מקיף בנושא⁵².

44. כדלעיל הערה 8.

45. משנה פסחים, ראש פרק ה; בבלי שם נא ע"א וחולין יח ב; פסקים, פסחים ד, ד (השווה רמב"ם הל' יום טוב פ"ח ה"כ; שו"ע, או"ח סי' תסח סעי' ד, אכן ההלכה נקבעה בזה כדעת הרא"ש, ראה מגן אברהם וביאור הגר"א לשו"ע שם, וש"ך ליו"ד סי' ריד, סעי' ת).

46. רשימה חלקית נמצאת בדברי זפרני, 166.

47. פסקים קידושין א, מא (השווה פדיון בכור א). ראה קרבן נתנאל שם, אות ש.

48. לדוגמה פסקים, נידה ד, א; תשובות נג, ב; נז, ג.

49. פסקים, מועד קטן ג, כח.

50. פסקים, הלכות קטנות ציצית א.

51. פסקים, ראש השנה ד, יד.

52. פסקים, קידושין א, כ, מקביל — תשובה לה, ב. למעשה, לא סמך את ידיו על נוהג זה

ו. ציין הבדלי מנהג בין אשכנז לצרפת באכילת דגים הנקנים מן השוק בפסח, כדי להבהיר את ההלכה בדגים השרויים במים, שלגביהם אין מקום לשינויי מנהג⁵³.
ז. סתר שמועה שכתובת בנין דכרין אינה נוהגת בזמננו מהעובדה שאכן גבו באשכנז⁵⁴.

לעומת זה הביטוי „מנהג אבותינו תורה היא“, המצביע על קביעת עיקר ההלכה ע"פ המנהג הרווח בישראל, מופיע בדברי הרא"ש אך ורק לעניין נוהג שהשתרש מקדמת דנא בכל העדות ללא עזרין⁵⁵, ואינו מופיע בדבריו בהקשר לנוהגים המאפיינים קהילות צרפת או קהילות אשכנז או אפילו את שתי הארצות יחד.

יחסו למנהגי ספרד

לעומת זה התייחסותו של הרא"ש למנהגי ביתו החדש, ארץ ספרד, משקפת עמדה חד-משמעית פחות, והיא מורכבת מגורמים שונים. באשר לאותן ההלכות, שהמנהג הספרדי דורש בהן החמרה יתירה מן המנהג הנפוץ באשכנז, הורה הרא"ש, שמנהג ספרד מחייב את הקהילות הספרדיות על כל המשתמע ממנו. לפי קו זה הורה בתשובה — על שאלה, שהגיעה אליו בוודאי ממקור ספרדי — שעל הספרדים להיותה במצה שמורה משעת קצירה כדעת רב אלפס: באלו ארצות בודאי צריך לחזור ולאכול⁵⁶, הגם שבפסקיו הכריע כדעת רש"י, שמן הדין ניתן להסתפק במצה שמורה משעת לישא⁵⁷. וכך הוא הדבר באשר למטבעת נוסח התפילה שנקבע בספרד⁵⁸. באשר לאותם מנהגים ספרדים שמגמתם להקל הבחין הרא"ש, כגראה, בין עניין לעניין. אם לא ראה הוראה מפורשת מרבותיו באשכנז, שיש להחמיר בדבר, יש שהוא עצמו מסתמך על המנהג הספרדי כדי להכריע את ההלכה. כך הוא בעניין היעדר פסול „אסמכתא“ בתנאי במחילת חוב; לא ציין בתשובתו שום הוכחה מן התלמוד, וקבע את ההלכה באופן חתוך ע"פ המנהג הנפוץ בארץ ספרד: דע כי כך נהוג בארץ זאת לקיים⁵⁹.

אם המנהג הספרדי סותר את מסורת רבותיו בנידון, אף שאין הרא"ש מסתמך

לכתחילה (תופעה דומה ישנה בעניין נוהג הפרשת חלה באשכנז, שהזכירו כדי לדון בו וליישבו, פסקים, חלה יד).

53. תשובה, כד, ד.

54. תשובה לו, ו.

55. פסקים ראש השנה ד, ד, לעניין תשע ברכות של מוסף בר"ה בתפילת לחש; תשובה כד, יג לעניין ניסוחה של ספירת העומר.

56. תשובה כד, ג.

57. פסקים, פסחים ב, כו.

58. פסקים ר"ה ד, יד, לעניין פסוקי מספים ברגלים, וראה להלן הערה 67.

59. תשובה עב, ב. נכון שבסוף דבריו רמז גם לדעת הרמב"ם בנידון, אבל ברור מתוך סגנונו, שכאן המנהג המקומי הוא העיקר, ופסק הרמב"ם טפל לו, ולא להפך! (יש מקרים רבים שהרא"ש מכריע הלכה ע"פ מנהג, ראה ופרני 160—162. אולם הכוונה בדרך כלל היא למנהג הנפוץ בכל קהילות ישראל, ואין זה שייך לענייננו כאן).

על המנהג כדי להכריע את ההלכה, עם זאת דבריו משקפים יחס של כבוד וכובד ראש למנהג המקומי, וזאת אפילו באשר לאותם מנהגים שאינם נראים לו מבוססים כראוי, ולעתים אף מעלים אצלו „תמיהה“. בעניין זה די לנו שנשווה את עמדתו הוא לעמדת עמיתו הרשב"א בעיר ברצלונה באותו הנושא. המדובר הוא במנהג הנפוץ בספרד בימיהם שלא לכתוב פרוזבול, ולגבות בכל זאת את חובותיהם אחרי תום שנת השמיטה, היינו שלא נזהרו לשמור דין שמיטת כספים. דברי הרשב"א משקפים עמדה של ביטול מוחלט כלפי המנהג: טועין הן בדיני השמיטה, שסבורים שאינה נוגעת בזמן הזה, ורחמנא אמר שהיא נוגעת או תקנת חכמים היא... וזה פשוט מאוד בעיניי⁶⁰. לעומת זה הרא"ש מתלבט בדבר, והיסוסיו משתקפים מתוך שתי תשובותיו בנדון: תמהתי על יושבי הארץ הזאת... ואף כי לא היו מקובלים לי דבריהם שתקתי ולא רציתי לבטל מנהגם⁶¹. לעתים משתקפת מתוך דבריו השתדלות עקשנית להגן על המנהג הנפוץ בספרד, הגם שאין המנהג מקובל עליו, כגון בעניין המנהג הספרדי להטיל ציצית של צמר על טלית של פשתן, היינו להתיר כלאיים בציצית, בניגוד לגזירה מפורשת בתלמוד⁶².

כידוע, הרא"ש נזהר הוא עצמו מלנהוג בפרהסיא בניגוד למנהג המקובל בקרב בני עירו, אם יש בכך להעלות תמיהה בעיני הרואים. קו התנהגותו זה משתקף מן המאורע המפורסם בעירו טולידו בשנת ה' אלפים שבעים ושלוש בעניין שאלת גשמים. אף על פי שטען הרא"ש בתקיפות שמכיון שהדבר תלוי באקלים המקומי, יש להמשיך ל„שאול“ גם אחרי הפסח בכל ארצות מערב אירופה, הרי למעשה גמנע הוא עצמו משינוי במנהג: בראותי כי היטו את לב הקהל לבלתי קבל ממני דברי אלקים חיים, גם אני חזרתי בי מלשאול, ולהזכיר בבית הכנסת שאני מתפלל בו... לא רציתי לעשות אגודות אגודות⁶³. הדברים עתיקים וניתן לנו רק להעיר, שכנראה יסוד התנהגותו זאת הוא בפירושו הוא של המשנה: אל ישנה אדם מפני המחלוקת⁶⁴. הרא"ש הוכיח מסוגיית התלמוד, שהכוונה להתנהגות חורגת הן לחומרא והן לקולא, זאת אומרת שאסור לאדם להחמיר מעל ומעבר למנהג המקובל בעירו, אם הדבר עשוי להביא לידי מחלוקת, ויש לו להקל, אף שלפי דעתו ולפי המנהג במקום מגוריו הקבועים יש איסור בדבר „דגדול השלום“⁶⁵. יש לציין, שהוראתו זאת של הרא"ש שימשה כסמוכין להוראה לקהילות מגורשי ספרד, שהתיישבו בקרב קהילות צפון אפריקה (תלמסאן) במאה

60. שו"ת הרשב"א ב, שיד.

61. תשובה כו, טו, וברוח זאת כתב גם בתשובה אחרת: סד, ד (מקביל — עז, ב).

62. תשובה ב, ח, בסופה. דוגמה נוספת: ברכת „להכניסו בברית“ במילה, שבספרד נהג האב לברך אחרי תום הפריעה, תשובה כו, א. בזה לימד הרא"ש זכות על מנהג ספרד על ידי הסברו של ר"ת בפירוש הברכה!

63. תשובה ד, י, בסופה.

64. משנה פסחים ראש פרק ד, לפי פירושו בבבלי שם נא ע"ב. קטע זה של המשנה מתייחס למי ש„דעתו לתזור“, ובכל זאת אסור לו לשנות מהמנהג המקובל במקום בו נמצא כעת.

65. פסקים פסחים ד, ד.

השש-עשרה⁶⁶, וכנראה, לא נמצא מקור מפורש יותר בגידון מדברי הרא"ש. ואכן, רבי אשר בן יחיאל, הן במעשיו הן בתשובותיו והן בפסקיו הרבה שלום בעולם — לדורות.

התופעה הבולטת, שמחד גיסא הרא"ש מרבה להתייחס למנהגי ספרד בתשובותיו, ומאידך גיסא כמעט מתעלם מהם בפסקיו⁶⁷, מאשרת את יסוד קביעתנו: באשר לקביעת ההלכה לדורות על פי ביאור סוגיות התלמוד אין הרא"ש מעניק משקל יתר למסורות הספרדיות. אולם באשר להתנהגות המעשית, שלו ושל מרבית שואליו, מנהג המקום, מנהג ספרד, תופס מקום מכריע.

אשר החכמה

ההחלטה

66. שו"ת מהר"ם אלשקר, לה. הוא הסתמך על קביעתו זאת של הרא"ש בהוראתו לקהילת מגורשי ספרד בעיר תלמסאן להימנע מהחמרה יתירה בענין כיסוי שערות של אשה נשואה, היינו לא לכסות את השערות שמחוץ לצומת, ואכן, היתרו זה השתרש בקרב רוב קהילות ספרד. בימינו אנו סמך רבי משה פיינשטיין את ידו על הקלה זאת, בהסתמכותו כדרכו על מקור תלמודי, שו"ת איגרות משה, אבן העזר א, נח (יש לציין שלפי דיוק דבריו, קביעתו הכללית של הרא"ש בפסקיו מגבלת היא כנראה לדבר שאין בו סרך איסור מדאורייתא, אולם מהר"ם אלשקר אינו מבחין בזה בקבעו: וגדולה מזה כתב הרא"ש... אפילו דעתו לחזור אל יחמיר כמנהג מקומו מפני המחלוקת בדבר, וצ"ע).

67. ופרני 168, ציין שמנהג ספרד הזכר שלוש פעמים לבד בפסקי הרא"ש: ראש השנה ד, ד; יומא ה, כה; כתובות ז, טו (יש לציין, שבשתי המובאות הראשונות מדובר במנהגי תפילה, שאין לגביהם הוכחה מן התלמוד, ובמובאה השלישית מדובר בהדגמה בעלמא לגבי מנהגי צניעות של בנות ישראל).